

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2019. – Т. 39. – С. 50-57
DOI: 10.31861/mhpi2019.39.50-57

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2019. – Volume. 39. – pp. 50-57
DOI: 10.31861/mhpi2019.39.50-57

UDC: 929Шандрук:316.653(=162.1)

© Павел Готовецький¹

Герой війни чи солдат Гітлера? Генерал Павло Шандрук в очах поляків

Стаття присвячена вивченню біографії генерала Павла Шандрука, українського офіцера, котрий працював офіцером за контрактом польської армії у міжвоєнний період і на початку Другої світової війни, а 1945 р. став організатором та командувачем Української Національної Армії (УНА), що воювала на боці Третього Рейху в останні місяці війни. Автор акцентує увагу на символічній події 1961 р. – нагородженні генерала Шандрука найвищою відзнакою польського емігрантського уряду – орденом *Virtuti Militari* за героїчну військову службу в 1939 р. Описуючи суперечки та емоції поляків та українців, що супроводжували це нагородження колишнього гітлерівського вояка, автор намагається відповісти на питання про те, як слід оцінювати діяльність генерала Шандрука з точки зору непростих польсько-українських відносин ХХ ст.

Ключові слова: Павло Шандрук, Владислав Андерс, *Virtuti Militari*, Українська національна армія (УНА), Український національний комітет (УНК), офіцер за контрактом.

A war hero or a Hitler soldier? General Pavlo Shandruk in the eyes of Poles

The article is devoted to the biography of General Pavlo Shandruk, an Ukrainian officer who served as a Polish contract officer in the interwar period and at the beginning of the World War II, and in 1945 became the organizer and commander of the Ukrainian National Army fighting alongside the Third Reich in the last months of the war. The author focuses on the symbolic event of 1961, which was the decoration of General Shandruk with the highest Polish (*émigré*) military decoration – the *Virtuti Militari* order, for his heroic military service in 1939. By describing the controversy and emotions among Poles and Ukrainians, which accompanied the award of the former Hitler's soldier, the author tries to answer the question of how the General Shandruk's activities should be assessed in the perspective of the uneasy Twentieth-Century Polish-Ukrainian relations.

Key words: Pavlo Shandruk, Władysław Anders, *Virtuti Militari*, Ukrainian National Army, Ukrainian National Committee, contract officer.

На зламі 1964 і 1965 рр. польська преса, як емігрантська, так і національна, повідомила, що український генерал Павло Шандрук, останній командир 14-ї гренадерської дивізії СС, був нагороджений генералом Владиславом Андерсом, одним з лідерів польської політичної еміграції на Заході, орденом *Virtuti Militari* – найвищою польською військовою відзнакою. Це повідомлення супроводжувалося в основному негативними емоціями та коментарями, де Шандрука називалося навіть військовим злочинцем. Характерно, що більшість з них містила неправдиву або принаймні неточну інформацію про людину, яка претендувала на ймено героя війни з польського боку. Ким був насправді Павло Шандрук і чому, незважаючи на беззаперечні заслуги для Польщі, його особа викликала таку полеміку?

Майбутній учасник двох світових війн народився 28 лютого 1889 р. в с. Борсуки на Волині. 1913 р. він закінчив Александрійську військову школу в Москві, а у 1914–1917 рр. у рядах російської армії воював у Першій світовій війні. У 1917–1920 рр. Шандрук став одним з організаторів української армії, яка намагалася боротися за незалежну українську державу. В армії Української Народної Республіки він дослужився до звання генерала-хорунжого, закінчивши слу-

¹Польський історик; проректор Вищої школи бізнесу та підприємництва в м. Островець-Шьвентокшиський (Польща); голова Центрального інституту досліджень і стратегічного аналізу CIRSA; заступник головного редактора журналу «Ante Portas – Security Studies», Республіка Польща. E-mail: gotowiecki@wp.pl; <https://orcid.org/0000-0002-0154-7935>.

жбу командувачем 7-ї бригади 3-ї Залізної дивізії. У польсько-радянській війні 1920 р. бригада Шандрука брала участь у боях над Дністром, а потім воювала на Південному фронті, закінчивши свою кампанію взяттям Могилева і Шаргороду².

Після переможної для поляків, але трагічної для українців війни Шандрука у Польщі було інтерновано³. Він був одним із тих українських військових та політиків, які бачили створення майбутньої української держави в союзі з Польщею⁴. Шандрук став офіцером-контрактником польської армії (у званні майора, потім полковника), у 1938 р. закінчив Вищу військову школу⁵, в той же час у 1927–1936 рр. був командувачем конспіративного повстансько-партизанського штабу армії УНР, негласно підпорядкованого генеральному командуванню польської армії⁶. Завданням українського штабу стала підготовка каркасу армії УНР на випадок майбутньої польсько-радянської війни. Шандрук зробив великий внесок у розвиток військової думки – він співпрацював з такими польськими інституціями, як Військово-історичне бюро, Військовий науково-видавничий інститут, Інститут досліджень новітньої історії Польщі, публікував аналітичні матеріали в журналах «Bellona» та «Przegląd Wojskowy», був автором досліджень у галузі військової історії й теорії військової справи.

Початок Другої світової війни застав Шандрука заступником командира 18-го піхотного полку в складі 26-ї піхотної дивізії («Армія Познань»). Вже 3 вересня 1939 р. він був відкомандирований до диспозиції Верховного Головнокомандувача Польщі. Це було пов'язано з концепцією утворення українських підрозділів у складі польської армії⁷. Зрештою в атмосфері хаосу, яка супроводжувала швидке просування німецьких військ, така ініціатива не була реалізована, Шандрука 14 вересня призначено начальником штабу 19-ї піхотної бригади, котра складалася переважно із резервних піхотних полків, а 23 вересня він став командиром імпровізованої бойової групи, яка була частиною оперативної групи під командуванням бригадного генерала Бруно Ольбрихта. Обидва формування діяли в структурі Північного фронту під командуванням генерал-майора Стефана Домб-Бернацького, котрий перебував у вересні 1939 р. на Люблінщині. Після нападу радянської армії 17 вересня на Польщу війська Північного фронту почали пробиватися у південно-східному напрямку з наміром перетнути румунський або угорський кордон. Шандрук пройшов увесь бойовий шлях Північного фронту, взявши участь у битвах під Замостям і Краснобродом, аж поки 26 вересня уся група не капітулювала. 26 вересня в Краснобродській битві Шандрук, поранений уламком гранати, відзначився на полі бою, вміло керуючи

²Див., наприклад дослідження: Середницький Я. (2015). *Павло Шандрук: Перша світова і три російсько-українські війни*. Тернопіль; Potocki R. (1999). *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920-1939)*. Lublin, s. 66-109; Szandruk P. (2014). *Siła męstwa*. Warszawa-Kraków, s. 13-116 (Польське видання книги: Shandruk P. (1959) *Arms of Valor*. New York).

³Про Шандрука та інших українських вояків, інтернованих у Польщі, див.: Kolańczuk A. (1998). *Generalowie Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce*. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), z. 124, s. 27-32.

⁴Він також неодноразово висловлював це в своїх публікаціях. наприклад, 1933 р. писав: «Питання виборення незалежності є ціллю кожного свідомого українця, тому воно мусить стати вихідним пунктом для формування відносин на сході Європи, мусить стати предметом зацікавлень інших європейських народів, передовсім братньої Польщі, з точки зору *réalité des choses* і то не тільки у свідомості її вождів, але кожного громадянина. Питання незалежності України – тільки у безкомпромісному його вирішенні згідно з намірами Українського Народу буде становити поворотний пункт історії Європи передусім східної, оскільки вбереже Польщу та Україну їх спільною потугою від захланності Москви», див.: Szandruk P. (1933). *Geneza umowy polsko-ukraińskiej z 1920 r.*. «Wschód – Orient. Kwartalnik poświęcony sprawom Wschodu». r. VI, nr 1-2 (17-18), s. 51.

⁵Руккас А. (2013). *Українські старшини в Польській Вищій Військовій Школі*. «Вісник Прикарпатського університету. Історія». Вип. 23-24, с. 97-106.

⁶Mikulicz S. (1971). *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa, s. 122-125; Potocki R. (1999), s. 236-250; Potocki R. (2003). *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939*. Lublin, s. 254-260; Szandruk P. (1959), s. 127-136.

⁷Szandruk P. (1959), s. 155.

відходом своїх підрозділів під вогнем німецької артилерії і тим самим рятуючи їх від знищення німецькими бронетанковими частинами, котрі надходили⁸.

Під час німецької окупації Шандрук з обережністю ставився до політичного і військового співробітництва з Третім Рейхом. У 1940 р. його навіть заарештувало гестапо, і він провів понад півроку у в'язниці на вул. Раковецькій у Варшаві. Більшу частину Другої світової війни Шандрук провів як цивільна особа, директор міського кінотеатру в Скерневіцах (за винятком короткого періоду у 1941 р., коли виконував обов'язки радника Українського Центрального Комітету). Аж до кінця війни він послідовно уникав переходу на бік Німеччини, в перемогу якої не вірив⁹.

У грудні 1944 р. почався найбільш контroversійний етап кар'єри генерала Шандрука, який тривав менше півроку. На прохання Президента УНР Андрія Ливицького він зустрівся з німецьким генералом Ернстом Кьонстрінгом у Берліні й після досягнення порозуміння згодився узяти на себе функції голови Українського Національного Комітету (УНК був офіційно визнаний Третім Рейхом як представництво українського народу 15 березня 1945 р.; його перше і єдине засідання відбулося 17 березня 1945 р.) та командира Української Національної Армії (УНА)¹⁰. Як сам Шандрук неодноразово пояснював, його згода була мотивована винятково необхідністю зберегти українські людські ресурси в останні місяці й тижні війни.

Формування УНА, в принципі, ніколи не було завершено, а українські збройні сили склалися із розсіяних військових частин. Ядром української армії стали: 1-а дивізія УНА (колишня 14-а Waffen-Grenadier-Division der SS [Ukrainische Nr. 1]) та 2-а дивізія УНА. Шандрук, як командувач УНА, перейняв особисте командування над 1-ю дивізією, вивівши цей підрозділ на Захід. 8 травня дивізія капітулювала перед військами союзників¹¹.

Вірогідно, завдяки таємному втручанням Ватикану і генерала Владислава Андерса, командира 2-го Польського корпусу, Шандруку вдалося врятувати українських вояків від примусової депортації до СРСР. Вони змогли легально емігрувати до країн Західної Європи, не розділяючи трагічну долю козацьких загонів, підрозділів кавказьких народів та інших союзників Третього Рейху, виданих Сталіну англійцями та американцями. Обставини контактів Шандрука з польськими військовиками (крім Андерса він зустрічався також із генералом дивізії Тадеушем Кутршебою) на сьогодні до кінця не відомі й потребують подальших досліджень¹².

Після війни Шандрук залишився в Німеччині, звідти емігрував до США, активно діяв у колах української політичної еміграції, а у 1945–1946 і 1947–1949 рр. був начальником Генерального штабу УНР. Також брав участь у діяльності багатьох наукових і ветеранських організацій – Наукового товариства ім. Шевченка, Братства ветеранів УНА та ін. Крім цього, підтримував постійні контакти із доктором Клаудіушем Грабиком, польським емігрантським політиком, а в

⁸Grzywacz A., Jończyk A. (2000). *Wojenne losy gen. Pawła Szandruka*. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), z. 134, s. 122-123; Grzelak C., Stańczyk H. (2005). *Kampania polska 1939 roku*. Warszawa, s. 311-314; *Za co gen. Szandruk dostał Virtuti Militari* (2005). «Kultura» (Paryż), nr 6, s. 106-107.

⁹Szandruk P. (1959), s. 162-181.

¹⁰УНК та УНА були створені внаслідок відсутності згоди українського політичного та військового керівництва взяти участь у ініціативі Комітету Вільних Націй Росії генерала Андрія Власова.

¹¹Про обставини створення УНА та закінчення бойових дій українськими вояками див., наприклад: Шандрук П.(1965). *Правда про 1-шу Українську Дивізію І Українську Національну Армію*. «Вісті комбатанта», ч. 1(17); с. 5-21; Гайке В.-Д.(2012). *Українська дивізія «Галичина», Історія формування і бойових дій у 1943–1945 роках*. Тернопіль, с. 132-178; Szandruk P.(1959), *op. cit.*, s. 182-195; Torzecki R.(1972). *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*. Warszawa, s. 338-346; Grzywacz A., Jończyk A. (2000), *op. cit.*, s. 125-134.

¹²*Notatka ws. wizyty gen. Szandruka u gen. Kutrzeby*, 06.1945, Instytut Polski i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego, Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej, sygn.. A.44.49/9, k. 485-486; Детальніше про цю тему див: Purat A.(2015). *Polityka polskich rządów emigracyjnych wobec Ukraińców w latach 1939-1953 [w:] Życie i działalność Prezydenta RP a uchodźstwo Kazimierza Sabbata na tle misji polskiej emigracji niepodległościowej na Zachodzie*. red. P. Gotowiecki. Ostrowiec Świętokrzyski, s. 200-203; про закулісні контакти генералів Шандрука та Андерса небагато дізнаємося також з останніх досліджень, присвячених проблематиці 2-го польського корпусу, див.: Żak J.(2014). *Nie walczyli dla siebie. Powojenna odyseja 2. Korpusu Polskiego*. Warszawa, s. 87.

1950 р. зустрівся у США з генералом Андерсом¹³. Паралельно з цим проявив себе у роботі прометейського руху¹⁴. Помер у м. Трентоні (штат Нью-Джерсі, США) 15 лютого 1979 р.¹⁵.

У 1961 р. жертвенна позиція Шандрука в оборонній війні 1939 р. була гідно оцінена польською емігрантською владою – українського генерала нагороджено президентом Республіки Польща у вигнанні Аугустом Залеським Срібним хрестом V ступеня Військового ордена *Virtuti Militari* за «видатні діяння бойові та особистої мужності, проявлені на полі бою у вересневій кампанії 1939 р.». У цьому місці необхідно з'ясувати деякі неточності – більшість досліджень вказують, що Шандрук отримав *Virtuti Militari* з рук генерала Андерса, наводячи дату 1964 або 1965 р. У 1960-х рр. в еміграції існували два паралельні Капітули ордену *Virtuti Militari* – один з них був пов'язаний з Президентом Республіки Польща та польським урядом в еміграції (нагороджував Президент Республіки Польща), інша ж була пов'язана з конкурентним еміграційним центром, так званим табором національної єдності (нагороджування здійснювала колегіальна Рада Трьох, до складу якої входив Андерс). Шандрук спочатку був нагороджений Президентом Республіки Польща Аугустом Залеським, а згідно з наказом Армії УНР № 8/1961, йому було дозволено прийняти і носити цей орден¹⁶.

Присудження ордену генералу Шандруку було негативно сприйняте поляками, а також – що може викликати здивування – багатьма українцями. Почнемо з поляків: основним закидом у нагородженні Шандрука став факт його військово-політичної співпраці з німцями в кінці війни та зв'язків з 14-ю гренадерською дивізією СС, яка викликала погані асоціації. Деякі коментарі мали надзвичай емоційне звучання. Один з польських офіцерів писав у листі до редакції журналу «*Nasz Znak*», який виходив у Швеції: «Чи можете Ви зрозуміти жахливу драму людини, яка раптом дізнається, що, попри усі нещастя і трагедії, що з нами трапилися упродовж останніх 25 років, стається нове, мабуть, морально найбільше нещастя, найбільша, треба сказати, ганьба, бо виявляється, що мій головнокомандувач, мій генерал, якому я досі вірив, якого досі вважав символом нашої спільної незламності, нагороджує найпочеснішим солдатським орденом Речі Посполитої воєнного злочинця, командира підрозділів, які мають на руках польську кров, а на сумлінні невизначену кількість польських жертв часів війни?»¹⁷. Риторика комуністичної польської державної преси в основному була зосереджена на цьому ж сюжеті в біографії Шандрука, пов'язуючи його прізвище з підрозділом СС та його злочинами¹⁸.

Шандрука критикували також, хоча і з різних позицій, самі українці. Наприклад, Головна Рада Союзу Українців Колишніх Солдатів в США вважала прийняття польського ордену за визнання генералом польських територіальних претензій на Східну Галичину¹⁹. У свою чергу, для українського емігрантського публіциста Бориса Левицького, Шандрук заслужив засудження

¹³*Sprawa wizyty p. gen. Pawła Szandruka u p. gen. Wł. Andersa*, Londyn, 25.07.1950, Instytut Polski i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego, kolekcja Stanisława Paprockiego, sygn.. 30.I-8, k. 38-39.

¹⁴Tarka K. (2003). *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945-1990*. Warszawa, s. 83.

¹⁵*Gen. Pawło Szandruk dies, was commander of Ukrainian army*. «The Ukrainian Weekly» (Jersey City). 25.02.1979, No 43, pp. 1,15; Біографія генерала Шандрука була включена до видання: Середницький Я.(2012). *Генерал Павло Шандрук і антигітлерівська військова опозиція*. Тернопіль, с. 9-30.

¹⁶*Листи до редакції*. «Вісті: Орган Військово-Політичної Думки» (Мюнхен). 03.1962, ч. 105, с. 15-16; Żebrowski M (2018). *Jerzego Giedroycia lekcja przyzwoitości*. <http://www.kulturaparyska.com/pl/idee-i-mysli/jerzego-giedroycia-lekcja-pryzwoitosci> [dostęp z dnia 1.12.2018].

¹⁷*List do redakcji czasopisma «Nasz Znak»*, 09.1964, Archiwum Akt Nowych, Archiwum Antoniego Pająka i jego rodziny, sygn.. 2376/107, k. 132.

¹⁸Серед журналів, які критикували нагороду Шандрука, можна згадати: «*Wrocławski Tygodnik Katolików*» (S. N., *Virtuti Militari dla generała SS*, 25.10.1964); «*Nasz Znak*» (S. Merezka, «*Virtuti Militari*» na piersiach dowódcy SS-Galizien, 1964, nr 4); «*Prawo i Życie*» (J. Wilczur, *Virtuti dla SS-mana*, 31.01.1965); «*Życie Warszawy*» (*Krasnoludki i rezuny*, 17.08.1965); «*Trybuna ludu*» (*Pochwała kolaboracji i zdrady*, 20.06.1965); «*Express wieczorny*» (*Wyścig o względy ukraińskiego SS-mana*, 24.06.1965); «*Oblicze tygodnia*» (K. Lewkowicz, *Hitlerowski generał i jego obrońcy z paryskiej «Kultury»*, 1965, nr 332-335; *Czy generał SS zasłużył na order Virtuti Militari?*, 1965, nr 331); «*Narodowiec*» (S. Józwiak, *Kto nadał Paulowi Schandrukowi, dowódcy dywizji SS Galizien polski order Virtuti Militari*, 17.11.1964), див.: Żebrowski M. (2018).

¹⁹*Листи до редакції... Вказ. пр.*

через його «огидну і нікому непотрібну» співпрацю з нацистами²⁰. Через це Левицький навіть припинив співпрацю з журналом «Kultura», який захищав Шандрука (про це далі). Ще з інших позицій, комуністичних, Шандрук був підданий критиці української преси в Польщі, яка відхрещувалася і від Шандрука, і від української націоналістичної ідеї часів Другої світової війни²¹.

Нагородження Шандрука орденом, однак, знайшло також прихильників як з польського, так і з українського боку. На захист літнього генерала став місячник «Kultura» Єжи Гедройца, що фактично формував суспільну думку. У журналі передруковано звіт самого Шандрука, а також опубліковано коментар історика Маріана-Каміля Джевановського, де читачам пояснено, за що український офіцер отримав *Virtuti Militari*²². Сам редактор Гедройц нападки на Шандрука ототожнює з радянською спробою запобігти нормалізації польсько-українських відносин. На захист Шандрука також став, хоча і через роки, ще один відомий поборник польсько-українського порозуміння Юзеф Лободовський²³. З українського боку проти нападок на Шандрука протестували його старі товариші по зброї з армії УНР, між іншими генерал-хорунжий Михайло Крат та генерал-поручник Олександр Вишнівський²⁴.

Сьогодні, через кілька десятиліть після описаних подій, градус емоцій довкола співпраці Шандрука з Третім Рейхом, а потім нагородження його найвищим польським військовим орденом частково спав. У польських наукових та публіцистичних дослідженнях можна знайти зрозуміння важкого рішення українського генерала та визнання його ролі в оборонній війні 1939 р., хоча і достатньо залишається односторонньо критичних думок. Наприклад, історик Адам Подхаєцький називає Шандрука «колаборантом і великим другом Третього Рейху»²⁵.

Постає закономірне питання: чи з точки зору часу і постійного розширення історичних знань варто дивитися на Шандрука через призму славних сторінок у його біографії, чи має домінувати короткочасне пов'язання долі генерала з підпадаючим Третьою Рейхом? Відповісти на це питання одним реченням неможливо. Безумовно, з польської точки зору, участь Шандрука у війні на боці Третього Рейху важко розглядати винятково категоріями прагматизму та вимоги моменту. Примірювання мундиру СС, відкритий виступ на боці Третього Рейху та тісна співпраця з людьми, які несуть принаймні непряму відповідальність за етнічні чистки польського населення на Волині та в Східній Галичині (на чолі зі Степаном Бандерою) полякам важко пояснити – у випадку польських громадян це б означало державну зраду.

Шандрук, однак, був українцем і керувався передусім національними інтересами України. Нещастя українських військових і політиків ХХ ст. полягали в тому, що жоден шлях, який вони мали на вибір, не був досконалим, жоден альянс не давав ефективних результатів, а кожна із країн, в яких розігрувалася «українська карта» – Польща, СРСР, Німеччина – розглядала інтереси України як інструмент власної гри. Ми не схильні вважати, що Шандрук мав якісь ілюзії щодо намірів Третього Рейху, а також шансів Німеччини виграти війну, тим більше у той момент, коли погодився на активну співпрацю з нею. Шандрук був офіцером, військовим теоретиком, він не мав ніяких сумнівів у тому, що кінець нацистської Німеччини відбудеться в найближчі місяці, а, можливо, навіть тижні. Ставка на Гітлера наприкінці 1944 р. не стала вираженням політичного реалізму генерала. Це навіть не була гра в політичну рулетку – для людей, таких як Шандрук, тобто не опанованих ідеологією нацизму, єдиною мотивацією ступити на палубу потопуючого корабля може бути почуття обов'язку.

Залишається оцінити нагородження генерала Шандрука найвищим польським військовим орденом. Ми б звернули увагу на одне – Шандрук не тільки мав заслуги на полі битви, але ба-

²⁰List B. Łewyckiego do J. Giedroycia, 30.06.1965 (1984) [w:] Jerzy Giedroyc. *Emigracja ukraińska: Listy 1950-1982*. Warszawa, s. 480-481; Berdychowska B.(2003). *Od nacjonalisty do lewicowca (przypadek Borysa Łewyckiego)*. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), z. 145, s. 214-232

²¹W odpowiedzi Harasimowiczowi. «Nasza Kultura» (Warszawa). 01.1965, nr 1, s. 13.

²²Szandruk P. (1965). *Historyczna prawda o Ukraińskiej Armii Narodowej* (tłum. J. Łobodowski). «Kultura» (Paryż), nr 6, s. 85-103; Dziewanowski M. K.(1965).*Pamiętniki gen. Szandruka*, «Kultura» (Paryż). nr 6, s. 103-106; *Za co gen. Szandruk dostał Virtuti Militari* (1965); *Listy do redakcji: Redaktor [J. Giedroyc]*,(1965). «Kultura» (Paryż), nr 9, s. 147-148.

²³Łobodowski J. *Odwieczna dyskusja*. «Wiadomości» (Londyn), 27.04.1980, nr 17, s. 2.

²⁴Листи до редакції... Вказ. пр.; Вишнівський О. У справівідзначення Ген. П.Шандрука, «Свобода». 12.01.1962, ч. 7, с. 2, 4.

²⁵Podhajcki A. (2013).*OUN i UPA pod skrzydłami III Rzeszy*. Warszawa, s. 215.

гаторічною військово-політичною діяльністю послідовно репрезентував пропольську позицію. «За Польщу я бився, бо вважав, що б'юся через це за Україну (...). А коли буде потреба битися ще раз за Польщу – буду! З тих же причин (...) Польща була моєю другою батьківщиною» – писав генерал 1947 р. у листі до майора Єжи Понікевського²⁶. Слова ці були не тільки виявом увічливості. Шандрук був одним з небагатьох українських діячів, які не пов'язували ідею відродження української державності й навіть націоналістичних симпатій не поєднували із антипольською позицією. У нелегких, заплутаних польсько-українських відносинах ХХ століття, де однозначно більше і постатей, і подій, і історичних оцінок ділить, ніж об'єднує два народи, позиція Шандрука повинна мати цінність та вартість. Вважаю, що, попри подекуди важкі для зрозуміння з польської перспективи контроверсійні елементи біографії генерала Павла Шандрука, він однозначно більше заслуговує на ймено героя (навіть трагічного) обох народів, ніж на засудження.

Список джерел

1. Berdychowska B. (2003). *Od nacjonalisty do lewicowca (przypadek Borysa Lewyckiego)*. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), z. 145, s. 214-232.
2. Вишнівський О. У справі відзначення Ген. П.Шандрука, «Свобода». 12.01.1962, ч. 7, с. 2, 4.
3. *W odpowiedzi Harasimowiczowi*. «Nasza Kultura» (Warszawa). 01.1965, nr 1, s. 13.
4. Гайке В.-Д. (2012). *Українська дивізія «Галичина», Історія формування і бойових дій у 1943–1945 роках*. Тернопіль, с. 132-178.
5. *Gen. Pawlo Shandruk dies, was commander of Ukrainian army*. «The Ukrainian Weekly» (Jersey City). 25.02.1979, No 43, pp. 1, 15.
6. Grzelak C., Stańczyk H. (2005). *Kampania polska 1939 roku*. Warszawa, s. 311-314.
7. Grzywacz A., Jończyk A. (2000). *Wojenne losy gen. Pawła Szandruka*. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), z. 134, s. 122-123.
8. Dziewanowski M. K. (1965). *Pamiętniki gen. Szandruka*, «Kultura» (Paryż). nr 6, s. 103-106.
9. Żak J.(2014). *Nie walczyli dla siebie. Powojenna odyseja 2. Korpusu Polskiego*. Warszawa, s. 87.
10. Żebrowski M. (2018). *Jerzego Giedroycia lekcja przyzwoitości*. <http://www.kulturaparyska.com/pl/idee-i-mysli/jerzego-giedroycia-lekcja-pryzwoitosci> [dostęp z dnia 1.12.2018].
11. *Za co gen. Szandruk dostał Virtuti Militari (2005)*. «Kultura» (Paryż), nr 6, s. 106-107.
12. Kolańczuk A. (1998). *Generałowie Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce*. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), z. 124, s. 27-32.
13. *List B. Lewyckiego do J. Giedroycia, 30.06.1965 (1984)* [w:] *Jerzy Giedroyc. Emigracja ukraińska: Listy 1950-1982*. Warszawa, s. 480-481.
14. *Листу до редакції*. «Вісті: Орган Військово-Політичної Думки» (Мюнхен). 03.1962, ч. 105, с.15-16.
15. *Listy do redakcji: Redaktor [J. Giedroyc]*, (1965). «Kultura» (Paryż), nr 9, s. 147-148.
16. Łobodowski J. *Odwieczna dyskusja*. «Wiadomości» (Londyn), 27.04.1980, nr 17, s. 2.
17. Mazur G. (1998). *Nieznaný list gen. Pawła Szandruka*. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), z. 126, s. 116-117.
18. Mikulicz S.(1971). *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa, s. 122-125.
19. *Notatka ws. wizyty gen. Szandruka u gen. Kutrzeby*, 06.1945, Instytut Polski i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego, Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej, sygn.. A.44.49/9, k. 485-486.
20. Podhajcki A. (2013). *OUN i UPA pod skrzydłami III Rzeszy*. Warszawa, s. 215.
21. Potocki R. (1999). *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920-1939)*. Lublin, s. 66-109.
22. Potocki R. (2003). *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939*. Lublin, s. 254-260.
23. Purat A. (2015). *Polityka polskich rządów emigracyjnych wobec Ukraińców w latach 1939-1953* [w:] *Życie i działalność Prezydenta RP na uchodźstwie Kazimierza Sabbata na tle misji polskiej emigracji niepodległościowej na Zachodzie*. red. P. Gotowiecki. Ostrowiec Świętokrzyski, s. 200-203.

²⁶Mazur G. (1998). *Nieznaný list gen. Pawła Szandruka*. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), z. 126, s. 116-117.

24. Руккас А. (2013). *Українські старшини в Польській Вищій Військовій Школі*. «Вісник Прикарпатського університету. Історія». Вип. 23-24, с. 97-106.
25. Середницький Я. (2012). *Генерал Павло Шандрук і антигітлерівська військова опозиція*. Тернопіль, с. 9-30.
26. Середницький Я. (2015). *Павло Шандрук: Перша світова і три російсько-українські війни*. Тернопіль.
27. *Sprawa wizyty p. gen. Pawła Szandruka u p. gen. Wł. Andersa*, Londyn, 25.07.1950, Instytut Polski i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego, kolekcja Stanisława Paprockiego, sygn.. 30.I-8, k. 38-39.
28. Tarka K. (2003). *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945-1990*. Warszawa, s. 83.
29. Torzecki R. (1972). *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*. Warszawa, s. 338-346.
30. Szandruk P. (1965). *Historyczna prawda o Ukraińskiej Armii Narodowej* (tłum. J. Łobodowski). «Kultura» (Paryż), nr 6, s. 85-103.
31. Szandruk P. (1933). *Geneza umowy polsko-ukraińskiej z 1920 r.*. «Wschód – Orient. Kwartalnik poświęcony sprawom Wschodu». r. VI, nr 1-2 (17-18), s. 51.
32. Шандрук П. (1965). *Правда про 1-шу Українську Дивізію I Українську Національну Армію*. «Вісті комбатанта», ч. 1(17), с. 5-21.
33. Szandruk P. (2014). *Siła męstwa*. Warszawa-Kraków, s. 13-116.

References:

1. Berdychowska B. (2003). *Od nacjonalisty do lewicowca (przypadek Borysa Lewyckiego)*. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), z. 145, s. 214-232.
2. Vyshnivsky O. *U spravi vidznachennya Hen. P. Shandruka*, «Svoboda». 12.01.1962, ch. 7, s. 2, 4.
3. *W odpowiedzi Harasimowiczowi*. «Nasza Kultura» (Warszawa). 01.1965, nr 1, s. 13
4. Hayke V.-D. (2012). *Ukrayinska dyviziya «Halychyna», Istoriya formuvannya i boyovykh diy u 1943–1945 rokakh*. Ternopil, s. 132-178.
5. *Gen. Pavlo Shandruk dies, was commander of Ukrainian army*. «The Ukrainian Weekly» (Jersey City). 25.02.1979, No 43, pp. 1, 15.
6. Grzelak C., Stańczyk H. (2005). *Kampania polska 1939 roku*. Warszawa, s. 311-314.
7. Grzywacz A., Jończyk A. (2000). *Wojenne losy gen. Pawła Szandruka*. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), z. 134, s. 122-123.
8. Dziewanowski M. K. (1965). *Pamiętniki gen. Szandruka*, «Kultura» (Paryż). nr 6, s. 103-106.
9. Żak J. (2014). *Nie walczyli dla siebie. Powojenna odyseja 2. Korpusu Polskiego*. Warszawa, s. 87.
10. Żebrowski M (2018). *Jerzego Giedroycia lekcja przyzwoitości*. <http://www.kulturaparyska.com/pl/idee-i-mysli/jerzego-giedroycia-lekcja-pryzwoitosci> [dostęp z dnia 1.12.2018].
11. *Za co gen. Szandruk dostał Virtuti Militari (2005)*. «Kultura» (Paryż), nr 6, s. 106-107.
12. Kolańczuk A. (1998). *Generałowie Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce*. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), z. 124, s. 27-32.
13. *List B. Lewyckiego do J. Giedroycia, 30.06.1965 (1984)* [w:] Jerzy Giedroyc. *Emigracja ukraińska: Listy 1950-1982*. Warszawa, s. 480-481.
14. *Lysty do redaktsiyi*. «Visti: Orhan Viys'kovo-Politychnoyi Dumky» (Myunkhen). 03.1962, ch. 105, s. 15-16.
15. *Listy do redakcji: Redaktor [J. Giedroyc]*, (1965). «Kultura» (Paryż), nr 9, s. 147-148.
16. Łobodowski J. *Odwieczna dyskusja*. «Wiadomości» (Londyn), 27.04.1980, nr 17, s. 2.
17. Mazur G. (1998). *Nieznany list gen. Pawła Szandruka*. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), z. 126, s. 116-117.
18. Mikulicz S. (1971). *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa, s. 122-125.
19. *Notatka ws. wizyty gen. Szandruka u gen. Kutrzeby*, 06.1945, Instytut Polski i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego, Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej, sygn. A.44.49/9, k. 485-486.
20. Podhajecki A. (2013). *OUN i UPA pod skrzydłami III Rzeszy*. Warszawa, s. 215.
21. Potocki R. (1999). *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920-1939)*. Lublin, s. 66-109.

22. Potocki R. (2003). *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939*. Lublin, s. 254-260.
23. Purat A. (2015). *Polityka polskich rządów emigracyjnych wobec Ukraińców w latach 1939-1953* [w:] *Życie i działalność Prezydenta RP na uchodźstwie Kazimierza Sabbata na tle misji polskiej emigracji niepodległościowej na Zachodzie*. red. P. Gotowiecki. Ostrowiec Świętokrzyski, s. 200-203.
24. Rukkas A. (2013). *Ukrayinski starshyny v Polskij Vyshchij Viyskovij Shkoli*. «Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Istorija». Vyp. 23-24, s. 97-106.
25. SerednytskyYa. (2012). *Heneral Pavlo Shandruk i antyhitlerivska viyskova opozytziya*. Ternopil, s. 9-30.
26. SerednytskyYa. (2015). *Pavlo Shandruk: Persha svitova i try rosiysko-ukrayinski viyny*. Ternopil.
27. *Sprawa wizyty p. gen. Pawła Szandruka u p. gen. Wł. Andersa*, Londyn, 25.07.1950, Instytut Polski i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego, kolekcja Stanisława Paprockiego, sygn.. 30.I-8, k. 38-39.
28. Tarka K. (2003). *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945-1990*. Warszawa, s. 83.
29. Torzecki R. (1972). *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*. Warszawa, s. 338-346.
30. Szandruk P. (1965). *Historyczna prawda o Ukraińskiej Armii Narodowej* (tłum. J. Łobodowski). «Kultura» (Paryż), nr 6, s. 85-103.
31. Szandruk P. (1933). *Geneza umowy polsko-ukraińskiej z 1920 r.*. «Wschód – Orient. Kwartalnik poświęcony sprawom Wschodu». r. VI, nr 1-2 (17-18), s. 51.
32. Szandruk P. (1965). *Pravda pro 1-shu Ukrayinsku Dyviziyu i Ukrayinsku Natsionalnu Armiyu*. «Visti kombatanta», ch. 1(17); s. 5-21.
33. Szandruk P. (2014). *Siła męstwa*. Warszawa-Kraków, s. 13-116.